

TWEEDE DEEL

Oorlog en vlucht

Het is mogelijk dat de herinnering, hoe duidelijk ook, is vervalst. Het was een vrijdagavond; de hitte van de dag wilde niet wijken. We hadden het sabbatsmaal nog niet beëindigd, of we hoorden luid trompetgeschal. Het kwam van het marktplein de grote straat door en naderde ons huis. Wie durfde zoiets te doen en dan nog wel op een vrijdagavond? Een buurvrouw kwam de kamer in gestormd en vertelde dat het Max de trompetblazer was, die zo alle mensen alarmeerde. Waarom? Wat was er gebeurd? Het was oorlog, antwoordde de jonge vrouw opgewonden, alsof ze nog twijfelde of ze de sensatie prettig vond of bang was dat haar man, die juist op bezoek was bij zijn ouders in het dorp, moest opkomen en – God verhoede het! – gevaar zou kunnen lopen. Welnu, vooralsnog was het alleen de algemene mobilisatie, vertelde Max, die plotseling, de trompet onder zijn arm, voor de tafel stond. Als je naar hem keek, dan zou je denken dat hij de boodschap bracht dat de Messias was gekomen. Zijn blik was anders dan anders, niet vorsend of speurend, maar blijmoedig. En zijn gelach, dat zonder aanwijsbare reden zijn woorden vergezelde, was niet boosaardig, niet vol leedvermaak, het was een gelukkige lach.

‘Het is een verschrikkelijke rampspoed,’ zei mijn vader, en hij keerde zich af van Max, die, teleurgesteld door de ontvangst, naar

de deur teruglopend, antwoordde: 'Hoezo rampspoed? De keizer zal zegevieren, de tsaar zal verpletterend worden verslagen en het wel uit zijn hoofd laten zijn onderdanen, wie dan ook, ooit nog te onderdrukken.'

'Voor ons betekent elke oorlog rampspoed,' zei mijn vader. 'Niemand weet wie van de mensen hier in deze kamer zal meemaken dat het weer vrede wordt.'

'Ik moet me overmorgen al melden,' zei Max, 'en ik ben niet bang. Over een paar weken is alles voorbij en kom ik als pelotonscommandant en misschien wel als sergeant-majoor terug. Op het slagveld vraagt niemand wie je vader is.'

Met die woorden liet Max ons achter. Even later hoorde je de trompet alweer, maar je dacht al snel niet meer aan de trompet en de toekomstige sergeant-majoor. Er klonken veel stemmen, het waren vrouwen, oude en jonge; in steeds groteren getale trokken ze naar de begraafplaats op de heuvel. Voor de verweerde, half door de aarde opgeslokte grafstenen van hun voorvaderen baden en weenden ze, smeekten ze de doden om hulp, om hun voorpraak bij de Almachtige. Ik had nog nooit zoiets beleefd. Ook al begreep ik wel wat er met de uitdrukking 'de doden om bijstand vragen' werd bedoeld, ik vond dit luide geweeeklaag van de vrouwen bij de nachtelijke graven heel sinister, alsof er plotseling iets volslagen vreemds ons leven was binnengedrongen, iets wat gevaarlijker moest zijn dan alle dreigingen waar je nog met je verstand bij zou kunnen, die met je zintuigen waarneembaar bleven.

De volgende dagen verdween het sinistere; het werd afgelost door een merkwaardige, feestdagachtige opwindning. Jonge mannen kwamen op – ze werden naar de trein gebracht door hun ouders of vrouwen, die hun angst voor de toekomst niet voor zich hielden. Je hoorde voortdurend ingehouden gesnik, maar toch heerste er een verwachtingsvolle stemming waarin niet

bezorgdheid maar hoop de overhand had. Een echte oorlog zou het zeker niet worden, hoorde je zeggen, en dan nog zou die hooguit een paar weken duren. De keizer in Wenen wist wat hij deed, klonk het allerwegen. Hij wilde de tsaar een lesje leren, zodat die het niet nog eens zou wagen Oostenrijk aan te vallen. *Fonje* – zo werd de tsaar genoemd – was schuldig aan alle kwaad. Zodra er in het koude jaargetijde vanuit het oosten en noord-oosten met stormachtig geweld winden opstaken die de huizen uit de grond leken te willen rukken, wisten zelfs de kinderen wat dit betekende: de tsaar liet onschuldigen in zijn rijk onthoofden. En onder de liederen die de mensen in elk huis zongen, waren er vele waarin over Rusland werd getreurd. Een ervan was een wiegelied waarvan de woorden me nog altijd niet ontschoten zijn:

*Alleen de wind, die brengt je groeten
uit het verre land:
uit Siberië stuurt je vader
je een groet, mijn kind.*

*Daarginds staat hij, een schop in zijn hand,
diep graaft hij, almaar dieper,
in de koude, harde aarde,
de vijand, de tsaar, werpt hij uit zijn graf.*

Na elke pogrom stroomden Joden de grens over; ze bleven een poosje en trokken dan verder. Ze zetten koers naar een haven, ze verlieten Europa voor altijd, want daar in Amerika hadden ze een echtgenoot of een zoon, daar lag er werk op hen te wachten. Langs wegen en omwegen lieten ze zich zo ver mogelijk naar het westen meevoeren, weg van Fonjes Rusland. Regelmatig doken er vrouwen met kleine kinderen op het marktplein op; het meest gaf men aan hen wier liederen de arme schenkers naar de keel grepen:

*Joden, zonen van barmhartige mensen,
help, geef,
geef de doden lijkwaden,
deel met de levenden je brood.*

Sinds de Dreyfusaffaire en de pogrom van Chisinau had niets zo'n indruk op de bewoners van Zablutow gemaakt als het proces wegens rituele moord tegen Beilis. Toen nu de oorlog uitbrak, konden ze in het begin hun afschuw en angst ervoor alleen verbergen door te denken aan de vijand, de tsaar, over wiens val men in de sjetel al tientallen jaren droomde. De overwinning van de dubbelmonarchie, waarop de mensen hartstochtelijk hoopten, zou in Rusland leiden tot een democratisch, rechtvaardig bewind en dus tot de emancipatie van de Joden.

De stemming die de eerste weken van de oorlog in de sjetel heerste, was, zou je kunnen zeggen, manisch-depressief: hoopvolle verwachting wisselde altijd razendsnel de angst voor een Russische invasie af, voor pogroms, hongersnoden en epidemieën. In dezelfde adem sprak men over wonderen die de techniek of deze of gene wonderrabbijn in afzienbare tijd zou verrichten, in elk geval voor het weleens te laat kon zijn. Als je het in de verte hoorde donderen, vroeg je je af of het kanonnen waren of een naderend onweer. De mensen waren alweer snel gerust, want het stond immers vast dat Oostenrijk de beste artillerie ter wereld had, dat de grens zo gedegen was versterkt dat de vijand de stellingen tevergeefs zou bestormen en de vruchteloze aanvallen wel moesten doodbloeden. Niet alleen in deze verre uithoek van de monarchie vermoedde geen mens dat een zekere kolonel Redl, het hoofd van een militaire inlichtingendienst, alle plannen aan de Russen had verkocht zonder dat de strategische en tactische besluiten na de onthulling van het verraad waren aangepast. Dat de Russen de beroemde vesting Halytsj moeiteloos

konden innemen, was een deprimerende verrassing. Op zijn terugtocht bestrafte het Oostenrijks-Hongaarse leger het verraad door Roetheense popes en dorpsonderwijzers op te hangen wegens spionage, ook al was die niet bewezen.

Op een vroege ochtend vertrokken we uit Zablotow alsof we de zomer op het platteland zouden doorbrengen. Het gevaar bestond dat de Russen tot de Proet zouden opmarcheren en – maar zeker niet voor lang, zei men – ons stadje zouden bezetten. Maar zelfs voor één dag wilden we aan de Russische bezetting ontsnappen. Het dorp waar we een tijdlang wilden blijven, was wel het miserabelste dorp van heel Galicië, en dat betekende echt dat je je aan het einde van de wereld bevond. Bovendien was het een van de armste dorpen en waren de weinige mensen die er woonden op elk gebied achtergebleven. Ook hier had je een riddergoed, zoals – meestal ten onrechte – elke grotere buitenplaats in het bezit van een stedeling of Poolse edelman werd genoemd. Gewoonlijk stond er een groot huis dat vorstelijk afstak tegen de hutten met hun strooien daken die je overal in het dorp tegenkwam. Mijn vader bracht ons hierheen omdat, dacht hij, geen enkele leger-eenheid zich in dit dorp zou vertonen – de weg ernaartoe was ongetwijfeld op geen enkele landkaart te vinden, ook al omdat er helemaal geen weg lag. Bovendien lag Tracz – zo heette het dorp – tussen dichtbeboste heuvels die het volledig aan het oog onttrokken, zodat alleen een onwaarschijnlijk toeval een bereden patrouille hierheen kon brengen.

Ik herinner me deze periode als een schitterende herfst. We waren samen met de kinderen van de landgoedpachter en de boeren die er werkten, een troepje jongens en meisjes die gelukkig waren omdat ze geen school hadden en dat zou, dachten ze, ook nog wel even zo blijven.

Als ik mezelf vaak onderbreek bij het schrijven, dan komt dat

door de aantrekkingskracht van het balkon; hiervandaan zie je aan de einder rechts de Eiffeltoren en, een stuk dichterbij, hoge en lage daken, de glazen koepels en dito gevels van de schilderateliers, waarvan er vele zijn. Hier, op een steenworp afstand van de boulevard du Montparnasse, in het hart van de linkeroever van de Seine, woon ik, zoals ooit in Wenen en, tot 1933, in Berlijn, maar het is een ander soort wonen dan in het piepkleine stadje van mijn jonge jaren en heel anders dan in Tracz, het miserabele gat waar we onze toevlucht zochten om aan de oorlog te ontkomen. Als ik terugdenk aan die maanden, de eerste van de Eerste Wereldoorlog, voelt het of ik met eenzelfde onverzadigbare, begerige blik kijk naar de hutten tussen de naar de bosrand oplopende velden. Stof dat wordt opgeworpen, het geluid van een ladderwagen dat wegsterft – de wielen knarsen zo klaaglijk dat je er het weerbarstige gekreun van oude mensen in zou kunnen horen. Zo heb ik in die tijd vanaf de poort van het erf veelvuldig de wereld in gestaard, naar elke klank geluisterd – ik verwachtte, en vreesde het evenzeer, dat deze vredige toestand, waarin niets van enig belang gebeurde, zou veranderen. Aan gindse zijde van de grote bossen was alles voortdurend in beweging, want daar gebeurde iets, de belangrijke en gevaarlijke dingen waarvoor we op de vlucht waren geslagen.

Ja, wij hadden het goed en bleven buiten schot, en daarvoor moesten we God elke dag opnieuw danken, hoorde ik vaak zeggen, want we zaten veilig in een geheime hoek, zoals op een onvindbaar eiland in de dode arm van een wild stromende rivier. Wij kinderen waren gelukkig, vooral overdag, zelfs toen ten slotte de regens kwamen die ons het huis in dreven en we weer moesten leren. Maar als ik alleen was of 's nachts wakker werd, woedde er een tweestrijd in me. Het was slim en goed om in Tracz te zijn, maar je was er verloren omdat je niet op de plek was waar de grote gebeurtenissen elkaar zo snel opvolgden dat geen één moment op

het andere leek. Op een avond zei mijn vader: 'Indien de oorlog niet snel voorbij is, kunnen we onze schuilplaats maar beter verlaten en naar Wenen gaan, waar de goede scholen zelfs in de winter openblijven en de kinderen dus geen tijd kwijt zijn, hoelang je ook op de vrede moet wachten. We hebben goed geveerde wagens en sterke, weldoorvoede paarden. We zouden via achteraf- en omwegen een station in Hongarije kunnen bereiken om dan met de trein naar de hoofdstad te reizen.'

Ik had nog maar nauwelijks van dit plan gehoord, of ik zag de beelden van de vooralsnog zware tocht door de bergen al voor me, van alle gevaren en het overwinnen ervan en ten slotte onze aankomst in Wenen. Anderhalf jaar later zou het inderdaad precies zo gaan als de negenjarige het zich tot in de talloze details had voorgesteld. Niet alleen toen geloofde ik, zonder het ooit uit te spreken, in de macht van wensen, die uiteindelijk ook uitkomen zolang je ze maar in je optimisme blijft koesteren. Maar voorlopig leken de obstakels te groot en bovendien hoopte men dat het Russische leger na zijn aanvankelijke successen in Galicië een beslissende nederlaag zou lijden, net als in Tannenberg, en dat de tsaar snel zou capituleren. Bovendien vreesden mijn ouders de onbekende omgeving, waar ze niet meer dan vluchtelingen zouden zijn en waar ze dus snel aan de bedelstaf zouden raken. Je moest in de buurt van je familie blijven en er alles aan doen om have en goed te beschermen. Deze argumenten hoorde ik niet graag, want ze versperden de weg naar Wenen.

De korte naam van de hoofd- en hofstad had in die verste uithoek van de monarchie een klank die elke keer weer geestdrift wakte. Niet alleen voor de negenjarige knaap stond Wenen voor pracht en praal, voor de absolute schoonheid op aarde, de stad van paleizen die uit fonkelende kristallen opgetrokken moest zijn en niet uit baksteen en natuursteen, een stad waarop de nacht nimmer durfde neer te dalen. Veel kinderen zoals ik droomden

ervan dat ze eens in de keizerstad zouden wonen en net als de geboren Weners elke dag Frans Jozef I in zijn schitterende, door schimmels getrokken karos zouden bewonderen. Ik stelde me graag voor hoe de keizer mij samen met andere Joodse jongelingen zou uitnodigen voor een maaltijd op het slot. Hoe moesten we ons gedragen, hoe het probleem oplossen dat het eten zonder twijfel niet koosjer was, want de vorst was immers een katholiek? Aan de andere kant mocht je je gastheer niet voor het hoofd stoten. Afgezien van dit obstakel leek me zo'n bezoek uitermate aantrekkelijk. We zullen onze liederen voor hem zingen en een heel verstandig antwoord geven op de moeilijkste vragen die de keizer en zijn raadgevers zullen stellen, maar wel in alle bescheidenheid, opdat ze niet zullen denken dat we met onze intelligentie te koop lopen. En ik bereidde al de woorden voor waarmee ik daarna thuis over de grote gebeurtenis zou vertellen. Keizer Frans Jozef betekende voor alle sjetelbewoners van de monarchie veel meer dan voor andere onderdanen, want ze zagen in hem de waarborg voor hun rechten als staatsburgers, de beschermheer tegen willekeur en haat. Als ik de krant uit Wenen aan mijn grootvader voorlas – dat gebeurde twee of drie keer in de week – wilde hij vooral horen wat er over de keizer werd geschreven, en pas daarna de nieuwsberichten uit de rest van de wereld, in het bijzonder de artikelen over de snel opeenvolgende Balkanoorlogen. Waarom de 'verlamde Turk' – zo noemde men het Ottomaanse Rijk graag – hem met name interesseerde, wist ik niet. Zelf lette ik vooral op de kunstig geconstrueerde hoofd- en bijzinnen, wat bewees, legde men aan me uit, dat de redacteuren van de *Neue Freie Presse* een prachtig soort Duits schreven. Geen wonder, want alles wat uit Wenen kwam, kon alleen maar prachtig zijn; dat dacht Lea – en niet alleen zij – die me in geuren en kleuren vertelde over het leven dat ik later in Wenen zou leiden. Hoewel ze een oude vrouw was – misschien was ze tegen die tijd veertig

– zou ze niet tegen de reis opzien en me komen opzoeken en dan zouden we samen in een *fiaker* op rubberbanden in de Praterallee uit rijden gaan.

Het verlangen naar de grote stad zou ik bewaren tot die 27ste juli 1916, toen we eindelijk, na een langdurig verblijf in een geïmproviseerd vluchtelingenkamp in Moravië, via Brno in Wenen aankwamen. Mijn verlangen leek op de heimwee van een kind, wat zeker een van de beklemmendste gevoelens is. En tegelijk voelde ik het bijna als verraad om dit dorp, dat je amper zo kon noemen, te verlaten. Het was niet alleen de angst om met de geborgenheid in de dode hoek je gevoel van veiligheid kwijt te raken, een gevoel dat een kind net als een volwassene in harmonie met zijn toestand en met zichzelf brengt. Het ging om meer dan dat, maar ik zou niet precies weten wat het was.

Ik heb nooit naar Zablutow verlangd, dat ik sinds 1916 nooit heb teruggezien en ook nooit meer zal terugzien. Maar heimwee naar het laatste huis in het laatste dorp kende ik al in mijn jonge jaren in Wenen; die heeft me mijn hele leven vergezeld. Nee, ik zag mezelf in dagdromen nooit als een gelukkige landman die ploegt, zaait en oogst, maar als iemand die zich buiten het gewoel houdt en in diepe stilte luistert en zelden iets anders hoort dan het kloppen van zijn hart, soms het ruisen van de wind of de alarmroep van de kraaien. Als iemand die luistert en onbewogen om zich heen kijkt, die nergens bang voor is en niets verwacht. Een variant op dit beeld, dat regelmatig terugkwam: vrouwen in Oekraïense dracht, terugkerend van de velden, slaan plotseling de uitgestorven dorpsstraat in. Hun tred lijkt de lucht in beweging te brengen. Een stem, een krachtige stem klinkt, en onmiddellijk pakken de andere vrouwen de melodie op, waarna ze verstommen, en dan zet de eerste stem weer in. Meer nog dan de melodieën van onze gebeden of van de chassidische gezangen brengt het gezang van de Oekraïense boerinnen, telkens als ik het

op een langspeelplaat hoor, mijn kinderjaren dichtbij, zo dichtbij alsof het onherroepelijke verleden een directe buur van het heden was, alsof er toch een pad is dat ernaar terugleidt.

Het is waar, ik was blij toen we na een paar maanden weer naar huis reisden. Het dorp lag onder een dik pak sneeuw, de paarden raakten vaak de onzichtbaar geworden weg kwijt, de sleden gleden geruisloos over de hoge sneeuw, vielen in kuilen en moesten er weer met de nodige moeite uit worden gehaald. Ik dacht dat ik dit Tracz snel zou vergeten, want in de laatste weken hadden we er allemaal genoeg van. Aan de bosrand waren Kozakkenpatrouilles opgedoken; de met geweren, sabels en lansen uitgeruste ruiters bleven maar een paar minuten. Naar verluidt hadden ze een oude, kreupele man naar de pope gevraagd. Toen ze hoorden dat je die in dit dorp niet eens had, hadden ze de oude man geslagen en hem bedreigd dat ze met zijn moeder zouden slapen. Men vermoedde dat ze verdwaald waren toen ze op weg waren naar een dorp dat aan een doorgaande weg op slechts drie mijl van de keizersstraat lag.

Hoe het ook gegaan mag zijn, mijn ouders vonden Tracz niet langer een veilig toevluchtsoord, ze dachten zelfs dat het er misschien nog gevaarlijker kon worden dan in het al weken bezette stadje.

Ik heb in dit nietige dorpje nogal wat voor de eerste keer in mijn leven meegemaakt, goede en slechte dingen; veel ligt in mijn geheugen opgeslagen en maar weinig daarvan heeft belang en betekenis. Slechts één eerste ervaring, die actueel zou blijven, heeft zich sindsdien onder wisselende omstandigheden vaker herhaald: dat was vlak na de eerste sneeuwval. Mijn vader reisde met de arrenslee naar een tamelijk afgelegen stadje dat misschien nog niet door de vijand bezet was. Daar wilde hij veel spullen halen die voor het huis nodig waren, en hij wilde voorraden kopen waarmee je de winter zou moeten doorkomen. Hij koos de